

Filosofische beeldengalerij

Inleiding

Wie even stil staat bij het beeld 'De denker' van Auguste Rodin (1840-1917), ziet iemand voor zich, die in zichzelf is gekeerd, die zich afsluit van de wereld om hem heen. Dat is voor mij het ideaalbeeld van een filosoof. Denken is zich terugtrekken uit de wereld van het dagelijks verkeer met anderen om tot zichzelf te komen. Zelfbespiegeling. We hebben hier een mooie term voor: reflectie. Reflectie is een terugbuigen over onszelf, waardoor er een vermoeden ontstaat van de onuitputtelijke rijkdom, die in de mens zelf en in de wereld verborgen ligt. Onze taal heeft een scala aan woorden die dit terugbuigen over zichzelf aangeven. Ik denk hierbij aan: in zichzelf keren, overdenken, filosoferen, peinen, bespiegelen, mediteren, contempleren, mijmeren, zich ergens in verdiepen.

Er zwerven in de filosofie heel wat beelden rond van wat een denker eigenlijk is. Uit mijn laatste boek 'Wat is wijs?' (1992) heb ik er een aantal verzameld en er een soort tentoonstelling van denk-beelden van gemaakt.

Een overzicht hiervan:

1. Denken is een dialoog houden met jezelf: Socrates (469-399 v.Chr.)
2. Denken is God zoeken in jezelf: Augustinus (354-430)
3. Denken is een proces van zelfontdekking: Montaigne (1535-1592)
4. Denken is een rationele meesterschap over jezelf en de wereld: Descartes (1596-1650)
5. Denken is met anderen in gemeenschap treden: Kant (1724-1804)
6. Denken is dromen van het volle leven: Nietzsche (1844-1900)
7. Denken is een subjectief ethische reflectie op je eigen leven: Kierkegaard (1813- 1855)

1. Socrates: denken is een dialoog houden met jezelf

Voor Socrates (469-399 v.Chr.) was denken niet op de eerste plaats redeneren, argumenteren en discussiëren met anderen, maar een innerlijke dialoog voeren met zichzelf. Wie wil denken, moet er volgens hem op toezien, dat het tweetal dat de dialoog voert niet in tegenspraak is met zichzelf, maar dat zij juist vrienden zijn. Hannah Arendt (1906-1975) omschrijft deze innerlijke dialoog waar Socrates over spreekt, als volgt: 'Denken is existentieel gesproken een eenzelvige, maar niet eenzame bezigheid; eenzelvigheid is die menselijke situatie, waarin ik mijzelf gezelschap houd. Eenzaamheid grijpt plaats wanneer ik alleen ben, zonder dat ik in staat ben in het twee-in-één op te splitsen, zonder mezelf gezelschap te kunnen houden'. De mens bestaat wezenlijk in het meervoud, in de dualiteit, waarin men zowel degene is die vraagt als degene die antwoord geeft. Denken is met zichzelf praten en naar zichzelf luisteren.

De opvatting van Socrates over denken als de dialoog met zichzelf heeft duidelijk te maken met de opvatting, dat de mens een spirituele ziel heeft, waarin hij het hogere kan schouwen (zie: Wat is wijs? blz.9-10, 12, 86, 88-90).

2. Augustinus: denken is God zoeken in jezelf

Het thema van de 'naar binnen gerichte blik', die zich uit het gewoel van de wereld terugtrekt is een karakteristiek element in de christelijke filosofie. Zo schrijft Augustinus (354-430) zijn *Soliloquia*, zijn alleen-spraken. Maar dit zijn geen monologen. Het zijn dialogen van de ziel met God. Zich terugtrekkend uit de wereld, die de mens van God afhoudt, zoekt de mens de intimiteit van het bij-zichzelf-zijn. Dit is geen vorm van navelstaren, maar de doorgang naar de wereld van God. Wanneer Augustinus zich naar God wil keren, moet hij diep in zichzelf treden en luisteren naar zijn ziel, die hem in contact brengt met God. Het is een proces dat vertrekt van de uiterlijke wereld naar de innerlijke wereld en van de innerlijke wereld naar de superieure wereld van het goddelijke. Het tweegesprek voert de mens naar de nabijheid van God (zijn immanentie) en naar Gods ontoegankelijkheid (zijn transcendentie). God is intiemer in mijzelf dan ik in mijzelf ben, zegt Augustinus. Het gesprek gaat niet meer over de vriendschap van de mens met zichzelf, zoals bij Socrates het geval was, maar over de vriendschap met God, waar de gelovige mens in kan delen.

Vooraf de grote mystici in de christelijke traditie hebben dit gesprek gevoerd op zo'n diepgaande wijze, dat het leidde tot de mystieke vereniging met God, een opgaan in de Eeuwige. De buitenwereld, zelfs de kerkelijke buitenwereld met zijn dogma's en rituelen, waren hiervoor niet meer van belang, soms zelfs schadelijk (zie: Wat is wijs? blz. 87). Volgens de Middeleeuwse mysticus Jan van Ruusbroec is de mystiek een wijze van leven die zó op God is gericht dat men steeds meer één wordt met Hem. De Godservaring is dus geen ultiem moment maar een gemoedtoestand (van Oostrom Fr. Amsterdam 2013, 266).

3. Montaigne: denken is een proces van zelfontdekking

Een heel andere kant van het innerlijk van de mens wordt belicht door Montaigne (1535-1592). De mens zoekt de weg naar binnen, niet zozeer om macht en controle over zichzelf en de wereld te krijgen, maar om zichzelf te verkennen. De achterliggende gedachte hierbij is, dat de mens nog niet weet wie hij is. Deze zelf-exploratie is niet gericht op het vastleggen van zijn eigen natuur, maar op het opbouwen van zijn eigen identiteit. Montaigne leeft in een wereld, waarin er naarstig gezocht wordt naar een stabiele, onveranderlijke kern in zichzelf. In de wisselende lotgevallen van de uiterlijke wereld is er behoefte aan een onschokbaar fundament, dat aan geen verandering onderhevig is. Montaigne kent deze behoefte niet. Hij accepteert de veranderlijkheid van het menselijk leven, maar probeert om al zoekende de steeds veranderende menselijke conditie voor ogen te krijgen. De sleutel hiervoor is de zelfkennis, want zij leidt tot aanvaarding van zichzelf.

Hij gaat niet uit van het beeld van een algemene menselijke natuur, waaruit men voor iedereen de eisen van morele volmaaktheid kan aflezen. De mens is niet gericht op de universele natuur, die voor iedere mens gelijk is. Montaigne is van mening dat iedere mens de opdracht heeft zijn eigen vorm te ontdekken, waarbij de lichamelijke een belangrijke rol speelt. Hij opent hiermee een nieuw soort reflectie die intensief individueel is. Hij zoekt een zelf-uitleg, met de bedoeling te komen tot een vorm van zelfkennis die de schermen van de zelf-illusie, opgericht door de passie of de spirituele hoogmoed, afbreekt. Het is geheel en al een eerste-persoon studie, waarbij de steun van opmerkingen van mensen van buitenaf of van de observatie van de wetenschap bijna geen rol spelen. (zie: Wat is wijs? blz. 88).

4. Descartes: denken is een rationele meesterschap over jezelf en de wereld

De filosofie van Descartes (1596-1650) gaat er van uit, dat de weg naar het innerlijk van de mens, als toegang tot het eeuwige of het goddelijke, afgesloten is. Ze concentreert zich op het 'zelf' als een eigen innerlijke ruimte. Bij het invullen van deze ruimte gaan twee beelden een belangrijke rol spelen: het beeld van de rationele zelfaanwezigheid, zoals Descartes (1596-1650) deze ontwikkeld heeft en het beeld van de affectieve zelfaanwezigheid, waarvan de uitgangspunten door Montaigne (1535-1592) verwoord zijn.

Descartes ontwerpt in zijn filosofie een model van rationele zelfaanwezigheid. Bij hem gaat het niet meer om inzicht in de kosmische orde, waarin de mens geborgen is of om de overgave aan de goddelijke genade, maar om het onfeilbare, inwendige contact met het eigen ik. God is hier alleen nog nodig als waarborg, dat de kennis van het ik geen illusie is. Descartes is een voorstander van een directe introspectie, dat wil zeggen een verkenningstocht van het bewustzijn naar zijn eigen inhoud, op zoek naar de zekerheid van het 'ik-ben'. Het gaat hierbij om niets anders dan wat de geest zelf heeft voortgebracht. Niemand anders komt hier tussenbeide. De mens wordt met niets en niemand anders geconfronteerd dan met zichzelf. Het eerste doel van deze introspectie is de rationele controle over zichzelf. De 'zachtheid' van de vriendschap met zichzelf, waar Socrates over sprak, krijgt hier iets van de 'hardheid' van het meesterschap over zichzelf. Het ik is de bron van rationele beheersing en morele zelfcontrole. Vanuit het transparante ik met zijn autonomie en meesterschap over zichzelf ontwerpt het vervolgens een wereld, waar het meesterschap en controle over wil krijgen. Het proces krijgt hier een rationeel en naar buiten gericht karakter. De mens verwerft macht over zichzelf en de buitenwereld.

De lijn van Descartes is dominerend geworden in het verdere verloop van de westerse filosofie. Het gesprek van de mens met zichzelf is een gesprek van controle en macht geworden (zie: *Wat is wijs?* blz. 52, 87-88, 129).

5. Kant: denken is met anderen in gemeenschap treden

In de ogen van Kant (1724-1804) is het denken geen doel op zich, maar een instrument om te streven naar het oplossen van de belangrijkste levensvragen die de mens zichzelf kan stellen. De voornaamste hiervan is de vraag naar zichzelf. Kant beargumenteert dit alles vanuit de paradox van verbondenheid met en terugtrekking uit het leven. Hij vindt, dat het denken niet mag inhouden, dat men zich de houding aanmeet van een bevoorrecht toeschouwer of ziener. Hij is een toeschouwer die zich niet geheel uit de gemeenschappelijke wereld terugtrekt, maar alleen op afstand gaat staan om scherper het nieuwe en het bijzondere aan de fenomenen en voorvallen te kunnen zien en hierover een oordeel te kunnen uitspreken. De filosoof is in de ogen van Kant geen geïsoleerde denker. Hij hoort thuis in de wereld van medemensen met al hun meningen en discussies. Er bestaat dus voor hem geen tegenstelling tussen het lijfelijk behoren tot de wereld en het theoretisch leven van de geest. Wat hij doet, is opheldering geven over ervaringen die iedereen kent. Hij beweert niet, zoals Plato doet, dat de filosoof Plato's grot kan verlaten of met Parmenides naar de hemelen der goden kan reizen. Evenmin is hij van mening, dat de filosoof lid moet worden van een kleine kring van uitverkorenen. Voor Kant blijft de filosoof een mens als u en ik die onder zijn medemensen leeft en niet onder zijn collega-filosofen.

Ook acht Kant ieder gewoon mens, die ooit over het leven heeft nagedacht en over een dosis gezond verstand beschikt, in staat het leven in termen van zin en onzin te beoordelen

(deze mogelijkheid wordt volgens hem echter maar weinig geactualiseerd). Hij onderstreept de verwantschap tussen het kritisch denken en de werkwijze van Socrates, waarin de mens zelf zijn eigen ideeën en vooroordelen ontdekt. Naar het voorbeeld van de socratische 'bevrijdingsleer' breekt het kritisch denken niet met het publieke domein, maar is daar wezenlijk mee verbonden. De rede is niet voorbestemd om zichzelf af te zonderen, maar om met anderen in gemeenschap te treden. Kant spreekt daarin van een 'onpartijdigheid', die niet boven de massa staat, maar 'vanuit de standpunten van anderen' oordeelt en daarmee iemands gezichtsveld van een microscopische visie tot een algemene visie verruimt, opdat hij alle denkbare standpunten kan innemen en de waarneming van ieder afzonderlijk aan de hand van de waarnemingen van anderen kan verifiëren (zie: *Wat is wijs?* blz. 32-33).

6. Nietzsche: denken is dromen van het volle leven

Om de droom van het 'volle leven' dichterbij te halen, zouden we het moeten splitsen in een aantal beperktere dromen. Een goed uitgangspunt hiervoor lijkt me de opsomming van de illusies die Nietzsche als fundamenteel voor het leven ziet: de socratische lust van het kennen, het genieten van de schoonheid van de kunst, de droom van het blijvende in metafysica en religie.

De socratische lust van het kennen

Het kennen van mensen en dingen, het achterhalen van hun betekenis voor ons leven, is een vreugdevol proces dat nooit eindigt. Het leven blijkt in de praktijk meervoudig te zijn en te bestaan uit meerdere gebieden. Ieder gebied heeft zijn eigen geschiedenis. Het leven is verbrokken. Toch leeft er in ons de illusie, dat er zoiets als dé zin van het leven bestaat en dat we bij iedere poging tot zingeving hiernaar op weg zijn, op weg naar een voltooid leven. Diep in ons hart weten we, dat we deze voltooiing nooit zullen bereiken, maar ze blijft ons trekken. De dorst naar kennis en het zoeken naar betekenis blijven onverminderd aanwezig. Niet voor niets gebruikt Nietzsche het woord 'socratische lust'. Uiteindelijk lopen alle zoektochten naar samenhang en zin uit op een niet-weten.

Het genieten van het esthetische

Voor Nietzsche en voor de hele romantische traditie was de kunst of het esthetische de meest levensbevorderende illusie. Ze schept geen andere wereld, maar laat deze wereld anders verschijnen, zodat de mens er meer vreugde aan kan beleven. In de schepping van de kunst in al zijn vormen wordt de gewone werkelijkheid (tijdelijk) getransformeerd tot een nieuwe werkelijkheid, die van de verbeelding. De verbeelding is een bron van genieten.

De droom van het blijvende in metafysica en religie

Nietzsche benadrukte, dat alle noodzakelijke illusies in het proces van worden en vergaan de droom van iets blijvends gaande houden. Ze drukken het verlangen uit dat het 'worden' met in zijn voetspoor de eindigheid en vergankelijkheid niet het laatste woord is. Er zijn momenten in het leven, die deze droom voeden. Een belangrijk moment hiervan is het tijdloos aanwezig zijn bij de ander of bij het andere. De vormen hiervan kunnen zijn: contemplatie, erotische verbondenheid, liefde en extase. We weten, dat deze momenten voorbijgaan, ook al kunnen ze ons leven veranderen en rijker maken. Maar de droom gaat nog veel verder. Het leven wil zichzelf vereeuwigen. Het is onverdraaglijk dat de fijne momenten in het leven voorbijgaan

en geen perspectief bieden op een leven, waarin dit voor altijd aanwezig is. Religie en metafysica spelen op dit verlangen in (zie: *Wat is wijs?* blz. 111v.).

7. Kierkegaard: denken is een subjectief ethische reflectie op je leven

Søren Kierkegaard (1813-1855) heeft een groot wantrouwen tegen het abstracte, de veralgemenisering, zoals dit met name in de filosofie van Hegel vorm gekregen heeft. In de ogen van Hegel en veel van zijn tijdgenoten hebben algemene vragen, bij voorbeeld naar het doel van het leven, naar de waarheid, naar algemeen geldige beginselen voor het handelen een hogere rang dan gewone, praktische vragen uit het dagelijks leven. Zij zijn er van overtuigd, dat uit de beantwoording van die algemene vragen vanzelf de juiste oplossing van die praktische vragen zal volgen. Wie de algemene zin van het leven kent, zal ook de zin van zijn eigen leven kennen. De enkeling hoeft alleen maar voor elk concreet geval de juiste gevolgtrekkingen af te leiden uit de algemene beginselen. Kierkegaard vindt dit een illusie. Praktische, concrete vragen worden niet met algemene beginselen opgelost. Het gaat hier volgens hem niet over wat 'men' moet doen in een bepaalde situatie, maar wat 'ik' moet doen. Abstractie is hier zonder enig belang. De mens heeft te maken met existentiële problemen, dat wil zeggen problemen die de concrete existentie van *déze* mens in *déze* situatie raken. Niemand wordt geholpen met algemene waarheden en ideeën, wanneer die hem doen afzien van het concrete bestaan van de mens met alle belangen die daar aan vastzitten. Existentie en belang liggen aan de werkelijkheid ten grondslag. De filosoof mag daarvan niet abstraheren. Hij moet integendeel een 'subjectief denker' worden, die zich inlaat met de existentiële momenten in het leven van de mens: angst, twijfel, keuze, schuld, liefde en geloof. Kierkegaard plaatst deze begrippen in een religieus kader.

Kierkegaard geeft aan de reflectie een bijzondere plaats in het leven. Hij neemt dit woord in zijn oorspronkelijke betekenis: een denken, dat zich terugbuigt op zichzelf. Hiermee geeft hij aan, dat de basis van het leven gevormd wordt door de affectieve deelname hieraan. Deze deelname manifesteert zich in een diep en intens beleven van situaties: van het lichaam, van lust, pijn, herinneringen, voorkeur en afkeur, twijfel, angst en hoop. Het leven moet beleefd worden, zodat er een grote mate van invoelen ontstaat van het eigen leven en dat van anderen. Maar deze affectieve deelname kan niet zonder de distantie van het denken, van de reflectie. De mens moet op afstand gaan staan van zijn eigen leven. Hij moet naast deelnemer ook toeschouwer kunnen zijn. Pas door afstand te nemen is hij in staat te reflecteren op zijn eigen leven en hierdoor dieper te leven.

Uit het beeld dat oprijst uit het leven en denken van Kierkegaard kan men twee elementen halen, die het proces van reflectie bepalen. Het eerste is de paradox tussen deelnemen aan het leven en op afstand staan. Hij benadrukt de noodzaak van een affectieve deelname aan het leven (intensiteit van leven) en de noodzaak om deze deelname steeds te doorbreken door afstand te nemen van het eigen leven. Het tweede element is het proces van terugbuigen naar zichzelf. Door toeschouwer te worden van zijn eigen leven is de mens in staat van zichzelf los te komen, zijn horizon te verbreden en met de rijkdom van deze verbreding naar zichzelf terug te keren (diepgang van leven). Op deze wijze ontstaat er een vruchtbare band tussen het particuliere en het universele (zie: *Wat is wijs?* blz.38v).

Kennen en betekenis geven

Hannah Arendt (1906-1975) maakte in het denken –aansluitend bij Kant– een onderscheid

tussen verstand en rede. Zij gebruikt hiervoor de woorden: kennen en betekenis geven (denken). Iedere mens heeft een dorst naar kennis en een verlangen naar betekenis. Onze dorst naar kennis komt voort uit onze nieuwsgierigheid naar de wereld, ons verlangen om alles te zien, te horen, aan te raken, te proeven en te ruiken wat zich maar aan onze zintuigen voordoet. De vragen die hierdoor worden opgeroepen kunnen in beginsel allemaal vanuit de ervaring en de argumenten van het gezond verstand beantwoord worden. De antwoorden zijn niet vrij van dwalingen en illusies zodat ze steeds verbeterd kunnen worden. De verfijnde vorm van het gezond verstand is de wetenschap. In de wetenschap worden dwalingen gecorrigeerd en daarmee worden voortdurend zintuiglijke illusies vernietigd. Het kennen verlangt datgene te bevatten wat door de zintuigen te weten is. Dat ligt heel anders bij het denken en het zoeken naar betekenis. Wordt het bestaan van de dingen als vanzelfsprekend aangenomen, de rede (het denken) wenst de betekenis van de verschijnselen te begrijpen. Hier wordt gevraagd naar 'wat het voor iets betekent dat het is'. Als we het over het denken hebben, verlaten we het terrein van de dorst naar kennis, gericht op waarheid. Wetenschap en gezond verstand stellen weliswaar onophoudelijk de vragen of 'iets is' en 'wat iets is', maar ze vragen nooit wat het 'betekent, dat dit is zoals het is'. Het denkvermogen stelt deze vraag wel.

In ons zoeken naar kennis, gericht op vraagstukken die door het gezond verstand of door de wetenschap in beginsel op te lossen zijn, stoot de mens onophoudelijk op vragen die zich aan de kennis onttrekken, omdat ze tot een andere categorie behoren en in beginsel onoplosbaar zijn. Het zijn vragen die met de geheimen van het leven en met de zingeving aan het leven te maken hebben. Als het verstand deze vragen als onbelangrijk terzijde schuift, loopt de mens de kans (en dat geldt voor een hele beschaving) het eigen zoeken naar kennis uit te hollen en de wereld van verbeelding, religie, kunst en filosofie als onbelangrijk te bestempelen. Denken roept een wereld van vragen op, die tot de motor van het leven behoren. Het zijn vragen die betrekking hebben op God, de vrijheid van de mens, de onsterfelijkheid van de ziel en de zin van het leven. Vooral deze laatste kwestie is van belang voor een onderzoek naar het menselijk leven, waarin woorden als betekenis, wijsheid en wijsbegeerte een rol spelen.

Voor mij wordt de mens geleid door een onuitputtelijke dorst naar kennis (het leven in al zijn facetten leren kennen), een diep verlangen naar betekenis (inzicht in het leven te krijgen) en de noodzaak van zelfkennis (zichzelf steeds beter leren kennen). Ik zag steeds beter de samenhang tussen het kennen (de macht van het gezonde verstand en de wetenschap), het betekenis geven aan het leven (de macht van het denken om te zoeken naar de zin van het leven) en het gesprek met jezelf (als kern en bron van het denken). Het kennen ontspruit uit nieuwsgierigheid naar de wereld waarin we leven. Het denken zoekt uit de grote hoeveelheid van de kennis, die we in het leven kunnen verwerven, naar de betekenis die deze heeft voor ons leven als antwoord op de belangrijkste levensvragen. Het gesprek met onszelf is het steeds terugkerend sluitstuk van kennen en denken. Het overdenkt de waarden, die wij in het leven tegenkomen en zoekt hierin zijn eigen weg. De mens reflecteert over zijn eigen leven.